

בוגרי מסגרות השמה חוץ-ביתית בישראל: אתגרים והזדמנויות לשינוי

ברכי בן סימון
תמיר זאוסמר
טל ארזי

רקע

המעבר לבגרות הוא שלב חיים מכונן המציב לצעירים דרישות חדשות של עצמאות, קבלת החלטות ואחריות אישית. בעשורים האחרונים התאריך שלב זה באוכלוסייה הכללית, ורבים מן הצעירים ממשיכים להיתמך בהוריהם זמן ממושך. לעומתם, בוגרי מסגרות השמה חוץ-ביתית נדרשים לעיתים קרובות להתמודד עם מעבר לבגרות מואץ וחד, לרוב בלי רשת תמיכה משפחתית מספקת. יותר מ-4,000 צעירים מסיימים מדי שנה את ההשמה במסגרות ההשמה בישראל. לצעירים אלו מגוון מאפיינים וצרכים, אך לכולם מכנה משותף של פגיעות מוגברת. עבור רבים מהם, בפרט צעירים חסרי עורף משפחתי, שלב זה מלווה בקשיים ניכרים בהשתלבות במערכות מרכזיות ובניהול חיים עצמאיים.

מטרת המחקר

המחקר נועד לספק לקרן משפחת שעשוע תמונת מצב עדכנית ומעמיקה על תהליכי ההכנה למעבר לבגרות במסגרות ההשמה ועל מערך הליווי והתמיכה שמוצעים לבוגרים לאחר סיום ההשמה כדי לזהות פערים, חסמים ומוקדי השפעה לקידום תחום זה. המחקר בחן את התפיסות המקצועיות ואת המענים, התוכניות והפרקטיקות בתחום בישראל ובעולם.

שיטת המחקר

המחקר נערך בשיטה האיכותנית ונשען על ספרות מקצוע עדכנית, סקירה של מענים, ראיונות עם נשות מקצוע ודיונים עם בוגרי מסגרות השמה במסגרת ועדת מומחים מניסיון חיים.

ממצאים

הספרות המקצועית והראיונות מלמדים כי בוגרי מסגרות השמה חווים מעבר כפול: המעבר האוניברסלי לבגרות, שחווים כלל הצעירים, וכן מעבר ייחודי מהשמה לחיים בקהילה. ממצאי מחקרים בישראל ובעולם הצביעו על קשיים ניכרים בקרב בוגרי מסגרות השמה, לרבות נשירה ממסגרות חינוך, אבטלה, עוני, חוסר יציבות בדירור והתמודדות עם בעיות בריאות.

את הצלחת המעבר יש לבחון מנקודת מבט כוללנית המתחשבת בהצלחה במגוון היבטי חיים: השכלה והכשרה מקצועית; תעסוקה יציבה והכנסה; דיור וביטחון כלכלי; בריאות פיזית ונפשית; מערכות יחסים ותמיכה חברתית; כישורי חיים וחוסן נפשי. הצלחה היא שילוב של תפקוד, תחושת רווחה אישית והשתלבות חברתית לאורך זמן.

חסמים למעבר מוצלח לבגרות

שלוש רמות של חסמים להצלחת המעבר לבגרות:

ברמת הפרט נמצא מגוון רחב של חסמים אישיים, ובכלל זה היעדר עורף משפחתי ותמיכה חברתית המקשים על הסתגלות לחיים הבוגרים, קשיים רגשיים וחברתיים, כגון חרדה, בדידות וקשיים במתן אמון, קשיים כלכליים ואוריינות פיננסית נמוכה, מחסור בכישורי חיים וקשיים במיצוי זכויות. חוויית המעבר מתוארת לעיתים קרובות כיציאה "בלי רשת ביטחון", המלווה בתחושת בדידות ובפגיעות גבוהה. דווח גם על קבוצות מסוימות של צעירים שמצויים בסיכון גבוה יותר לחוות קשיים בבגרות.

ברמת הארגון דווחו כמה חסמים עיקריים: פיתוח חלקי של כישורי חיים בזמן השהות במסגרת; מיקוד מצומצם בהכנה רגשית למעבר; קשר מוגבל עם הקהילה וחיזוק רשתות תמיכה; היעדר רצף ליווי לאחר סיום ההשמה; תחלופה גבוהה של כוח אדם המחלישה את הקשר עם הצעירים; עבודה לא מספקת עם המשפחות לקראת חזרה אפשרית הביתה.

ברמת המערכת זוהו כמה חסמים מבניים: היעדר מדיניות ממשלתית כוללת לבוגרי מסגרות השמה; פיצול בין משרדי ממשלה וגופים שונים; חוסר הסדרה של ממשקי עבודה בין מערכות; תנאי סף מגבילים לקבלת מענים; עיכוב בקידום חקיקה ייעודית; מחסור במענים מותאמים לאוכלוסיות מגוונות; מדידה והערכה שיטתית לא מספיקות. הממצאים מצביעים על ריבוי יוזמות ומענים, אך בלי תיאום מספק ורצף תמיכה עקבי.

דיוני ועדת המומחים מניסיון חיים חיזקו ממצאים אלו והמחישו כיצד הם נחווים בפועל. הצעירים תיארו את המעבר לבגרות כמעבר חד המלווה באובדן מעטפת, בבדידות ובתחושת פגיעות. בצד זאת הם הדגישו את חשיבותם של קשרים משמעותיים, של ליווי מתמשך על ידי איש מקצוע זמין, קבוע ואכפתי ושל הכנה מעשית לחיים עצמאיים, בייחוד בתחומים דיור, תעסוקה, התנהלות כלכלית, מיצוי זכויות והתמודדות עם בירוקרטיה.

מענים ותוכניות הכנה וליווי

הממצאים מלמדים כי המעבר לבגרות אינו אירוע חד-פעמי אלא תהליך הדרגתי המחייב ליווי מתמשך ותמיכה רב-מערכתית. בשלב התפתחותי זה הצעירים זקוקים לרשתות תמיכה, לקשרים משמעותיים ולמרחב המאפשר רכישת כישורי חיים, תוך כדי התנסות ולמידה לאורך זמן. כמה עקרונות מנחים את תהליך ההכנה למעבר לבגרות: התחלה מוקדמת של תהליך ההכנה; התאמה אישית של התוכנית לצורכי הצעיר; שיתוף הצעירים בקבלת החלטות; בניית כישורי חיים וחוסן נפשי; קיומה של דמות מלווה משמעותית; ושיתוף פעולה בין מערכות החינוך, הרווחה, הבריאות, התעסוקה והקהילה. נוסף על כך מודגשת חשיבותה של גישה מיועצת טראומה, המכירה בהשפעת חוויות טראומטיות על תפקודם של צעירים ועל צורכיהם במעבר לבגרות.

מן הספרות המקצועית עלה כי לתוכניות הכנה לחיים עצמאיים שלושה רכיבים מרכזיים: פיתוח כישורי חיים, תוכניות מעבר לקראת סיום ההשמה ושירותי ליווי ותמיכה לאחר היציאה מן המסגרת. בכישורי החיים נכללות מיומנויות מעשיות, כגון ניהול תקציב, מציאת עבודה ומגורים, ומיומנויות רגשיות וחברתיות, כגון ויסות רגשי, קבלת החלטות ובניית מערכות יחסים. בישראל התגבשה בשנים האחרונות הבנה רחבה יותר של הצורך בהכנה מכוונת למעבר לבגרות. בתהליך ההכנה במסגרות ההשמה נכללים מתן מידע על זכויות, חיבור לתוכניות בקהילה, הכנה לשירות צבאי, הכוונה לתעסוקה וללימודים ולעיתים גם עיבוד רגשי של חוויית ההשמה. עם זאת נמצא כי ההכנה מתמקדת לעיתים קרובות בהיבטים אינסטרומנטליים ומעשיים, ואילו להיבטים כמו מצב רגשי, זהות ומשפחה מוקדשת תשומת לב מועטה.

אחד המנגנונים המרכזיים שהתפתחו בשנים האחרונות הוא תפקיד רכז הבוגרים. רכזי הבוגרים מלווים את המתבגרים עוד בתקופת ההשמה ולעיתים גם שנים אחריה, ומשמשים דמות מתכללת, מלווה ומתווכת בין הצעיר למגוון מערכות. בתפקידם נכללים בניית תוכניות אישיות, מיצוי זכויות, חיבור למסגרות המשך ומתן תמיכה רגשית ומעשית. הממצאים מלמדים על הבדלים ניכרים בין סוגי המסגרות ביישום התפקיד: בפנימיות החינוך ובמעונות המשפחתיים התפקיד ממוסד ומבוסס יותר, ואילו בפנימיות הרווחה, במשפחות אומנה ובמעונות חסות הנוער התפקיד עדיין בתהליכי גיבוש והטמעה. גם משך הליווי משתנה בין מסגרת אחת לאחרת – החל בליווי קצר יחסית וכלה בליווי מתמשך עד גיל 25-26. הצעירים חזרו והדגישו כי את תפקיד הרכז צריכים למלא אנשי מקצוע שמחזיקים בידע רלוונטי, שפנויים לבצע את עבודתם ושחשים תחושת שליחות בעבודתם. הצעירים גם ציינו את הצורך בליווי שיימשך בשנות העשרים לחייהם.

הממצאים הצביעו על מגוון רחב של תוכניות ליווי ותמיכה לאחר גיל 18, מקצתן ייעודיות לבוגרי ההשמה ומקצתן מיועדות לכלל הצעירים במצבי סיכון. עם תוכניות אלו נמנות תוכנית יתד לצעירים וצעירות במצבי סיכון, תוכנית ניצוץ לליווי לקראת שירות צבאי ובעת השירות, דירות מעבר, תוכניות תעסוקה, מלגות לימודים ותוכניות חונכות. שירותים אלו נועדו לסייע בתחומים דיוק, תעסוקה, השכלה, בריאות הנפש, קשרים משפחתיים ומיצוי זכויות. עוד עלתה מן הממצאים חשיבותם של רשתות תמיכה וקשרים משמעותיים. הספרות המקצועית, הראיונות והמומחים מניסיון חיים הדגישו כי מערכות יחסים יציבות עם מבוגרים משמעותיים תורמות להשתלבות טובה יותר בלימודים, בתעסוקה ובחיים עצמאיים בכלל. לפיכך גם גוברת ההכרה בחשיבות החונכות ובשימור הקשרים עם דמויות משמעותיות מן העבר.

הנושאים שעלו בתדירות הגבוהה ביותר בקרב המומחים מניסיון חיים תאמו במידה רבה את הממצאים מן הספרות המקצועית ומן הראיונות: הצורך בהכנה מובנית לחיים עצמאיים, רצף ליווי לאחר היציאה מן המסגרת, נגישות למידע על זכויות ומענים, חיזוק תחושת השייכות והקשרים החברתיים ופיתוח קהילות עמיתים לשיתוף, העברת מידע, תמיכה הדדית והובלת יוזמות בידי הצעירים עצמם.

פרקטיקות מבטיחות

ספרות המחקר על תוכניות הכנה לחיים עצמאיים מלמדת כי אף על פי שבסיס הראיות עדיין מוגבל, תוכניות מסוימות מצליחות לשפר את מצבם של צעירים. אחת הפרקטיקות המבטיחות העיקריות היא הארכת משך השהות במסגרת לנוכח התפיסה שהמעבר לבגרות הוא תהליך הדרגתי וצעירים זקוקים לליווי מתמשך, דיור יציב, קשרים עם מבוגרים משמעותיים ותמיכה רגשית ומעשית. עוד מודגשת חשיבותו של מתאם טיפול קבוע שמלווה את הצעיר לאורך זמן, מסייע לו בהתמודדות עם מערכות שונות ותומך בפיתוח העצמאות שלו.

פרקטיקה חשובה אחרת היא שיתוף הצעירים עצמם בתכנון חייהם ובעיצוב השירותים הניתנים להם. צעירים המשתתפים בקבלת החלטות מפתחים תחושות מסוגלות ושליטה ואחריות לחייהם. בשלל מדינות פועלות מועצות צעירים וקבוצות ייעוץ של בוגרי השמה המשפיעות על מדיניות ועל שירותים באמצעות ידע מניסיון חיים. גם שירותי חונכות בתוכניות הכנה למעבר לבגרות זוהו כפרקטיקה מבטיחה, ובייחוד חונכות טבעית וחונכות עמיתים. חונכות טבעית מתבססת על קשרים קיימים עם מבוגרים משמעותיים בחיי הצעיר, ואילו חונכות עמיתים מתבססת על ליווי של בוגרי השמה שכבר עברו בהצלחה את המעבר לבגרות. מחקרים הראו כי קשרים אלו תורמים לרווחה רגשית, לתחושת שייכות ולהתפתחות עצמאות.

דרכי העבודה של קרנות פילנתרופיות בתחום המעבר לבגרות

מחקרים ופרסומים מלמדים כי קרנות פילנתרופיות מילאו תפקיד מרכזי בקידום שינויי מדיניות בכמה מדינות באמצעות פיתוח תוכניות, יצירת שותפויות עם הממשל וקידום חקיקה. הקרנות פועלות בעיקר במישור המערכתי ומנסות לגשר בין ידע מקצועי וידע מניסיון חיים ובין תהליכי קבלת החלטות בממשלה. הן מסייעות בפיתוח סטנדרטים, ביצירת רצף טיפולי, בתיאום בין מערכות ובשיפור עבודת המטה והשטח. קרנות נוהגות להשתמש בכמה פרקטיקות עיקריות: עבודה בתחום החקיקה והמדיניות, בניית מנגנונים לתיאום ורצף טיפול, יצירת שיתופי פעולה בין-מערכתיים, פיתוח מערכות מידע ושימוש בנתונים לקבלת החלטות. הקרנות גם מדגישות את שיתוף הצעירים עצמם בעיצוב השירותים והמדיניות מתוך תפיסה שניסיון החיים שלהם מאפשר לזהות צרכים ופערים שלא תמיד נראים בתכנון המערכתי. מחקרים הבוחנים עלות-תועלת הם פרקטיקה אחרת שמשמשת את הקרנות, אך לא רק אותן. ממחקרים שנערכו בכמה מדינות עלה שהשקעה בהארכת משך השהות במסגרת ובתמיכה ממושכת בצעירים עשויה להשתלם גם מבחינה כלכלית. התמיכה מסייעת לצעירים להשתלב בלימודים ובעבודה, להפחית תלות בקצבאות ולהקטין שימוש בשירותי חירום, בריאות ורווחה. לפי מחקרים מארצות הברית, מאנגליה ומאוסטרליה, כל דולר שמושקע בתוכניות מסוג זה מחזיר למדינה כמה דולרים בטווח הארוך באמצעות חיסכון והגדלת הכנסות.

מדידה והערכה

במדינות רבות פועלות מערכות מידע לאומיות שמאפשרות לעקוב אחר מצבם של בוגרי השמה ולהעריך את יעילות השירותים. לעומתן בישראל אין כיום מסד נתונים לאומי מסודר בתחום, והמידע מפוזר בין גופים שונים. מן הראיונות עלו פערים ניכרים באיכות המדידה והמעקב בין ארגונים, ולעיתים הובע קושי לא רק באיסוף הנתונים אלא גם בפרשנות שלהם ובהגדרת מדדי הצלחה מתאימים. בצד זאת תוארו ניסיונות לפתח מערכות מדידה והערכה מתקדמות יותר בפנימיות, בשירותי האומנה ובעמותות כדי לאפשר תכנון טוב יותר של ההתערבויות ולשפר את השירותים לצעירים.

מה למדנו מן המומחים מניסיון חיים?

- רצף ליווי חשוב לא פחות מן המענה עצמו
- הכנה לחיים עצמאיים צריכה להיות מעשית, הדרגתית ומחייבת
- מידע על זכויות צריך להיות נגיש, פשוט ומלווה בתיווך אנושי
- קשרים, שייכות ודמויות משמעותיות הם גורם מן המרכזי
- המעבר לבגרות הוא תהליך מתמשך ולא אירוע חד-פעמי
- מעקב אחר מצב הבוגרים חיוני להבטחת איכות התמיכה בבוגרי מסגרות ההשמה

סיכום והמלצות

לפני בוגרי מסגרות השמה מעבר מורכב לבגרות המאופיין בשילוב של אתגרים אישיים, ארגוניים ומערכתיים. לצד התפתחות ניכרת במענים ובתוכניות בשנים האחרונות, עדיין יש פערים מהותיים ברצף התמיכה, בהתאמת המענים ובמדיניות הכוללת. הממצאים מדגישים את הצורך בגישה אינטגרטיבית, ארוכת טווח ודיפרנציאלית הרואה במעבר לבגרות תהליך הדרגתי ומתמשך שנדרשים לו ליווי, תמיכה והשקעה. לקרנות פילנתרופיות יש פוטנציאל ייחודי למלא תפקיד מרכזי בקידום התחום באמצעות פיתוח מענים חדשניים, חיזוק תשתיות ידע ומדידה וקידום שיתופי פעולה בין מערכות ובכך לתרום לשיפור סיכויי ההצלחה של צעירים אלו בבגרותם.

תרומה ייחודית של המחקר היא שילובם של מומחים מניסיון חיים בתהליך הלמידה. הצעירים לא רק איששו רבים מן הממצאים שעלו מן הספרות המקצועית ומן הראיונות אלא גם סייעו לדייק את מוקדי ההתערבות המרכזיים. מנקודת מבטם, האתגרים הדחופים ביותר הם היעדר רצף ליווי לאחר היציאה מן המסגרת, קושי במיצוי זכויות ובהתמודדות עם בירוקרטיה, מחסור בהכנה מעשית לחיים עצמאיים ותחושות בדידות והיעדר שייכות. תובנות אלו שימשו בסיס מרכזי לגיבוש כיווני הפעולה המוצעים בדוח.

כיווני פעולה עיקריים

נוסחו 12 כיווני פעולה בהתבסס על הספרות המקצועית ועל הניסיון המקצועי והתובנות של המומחים מניסיון חיים, ואלו סווגו לשלוש קבוצות עיקריות:

א. חיזוק יכולות ארגוניות להכנת הצעירים למעבר לבגרות

- תמיכה כלכלית בעמותות המלוות בוגרי מסגרות השמה
- חיזוק הכשרה ייעודית של כוח האדם במסגרות ההשמה
- הטמעת כלים להערכת צרכים
- פיתוח תכנים מובנים לתוכניות הכנה וערכות להקניית כישורי חיים
- הקמת פלטפורמה נגישה למידע על זכויות ומענים
- מיפוי צרכים ומענים שיטתי שישמש בסיס לתיעדוף תחומי ההשקעה של קרן משפחת שעשוע
- חיזוק שותפות צעירים בעיצוב מענים ובבקרה עליהם, ובכלל זה פיתוח מנגנונים לשיתוף הצעירים
- חיזוק תחום ההתערבויות במשפחה

ב. קידום עבודה מבוססת הערכה ומדידה שוטפת

- עידוד מחקר ועבודה מבוססי נתונים
- חיזוק ופיתוח תשתית נתונים לאומית

ג. קידום פעולות לשינוי מדיניות

- פיתוח מדיניות התמיכה בצעירים אחרי גיל 18
- חיזוק שיתופי פעולה מדינה-חברה אזרחית

מטרת כיווני פעולה אלו היא להביא לתוצאות ברמת הפרט, ברמת הארגון וברמת המערכת: ברמת הפרט הם נועדו לסייע בפיתוח כישורי חיים באמצעות למידה חווייתית ותרגול, לחזק חוסן רגשי ומערכות יחסים ולהנגיש מידע על זכויות ומענים; ברמת הארגון הם נועדו להטמיע תפיסה של הכנה לבגרות כחלק מרכזי מן העשייה, לפתח תוכניות מובנות ואחידות ולחזק את הקשר עם הקהילה; ברמת המערכת הם נועדו לקדם מדיניות כוללת לליווי מתמשך, לחזק שיתופי פעולה בין מערכות, לפתח תשתיות הערכה ומדידה ולהתאים מענים לאוכלוסיות מגוונות.